

Svar till Jes Wienberg

Mitt intryck är att Jes Wienberg och jag nu är tämligen överens om absidernas bakgrund. Han vill fortsatt se dem som religiösa symboler medan jag är mera tilltalad av tanken på *conspicuous consumption*, men det är en trevlig utgångspunkt för fortsatta diskussioner. Det för mig viktigaste är att en tankegång i hans artikel från 1997 som oförtjänt börjat få fäste – att absiden skulle vara en juridisk markör – överges.

En kort randanmärkning bara. Uppdelningen mellan *regnum* och *sacerdotium* fanns inget skäl

för mig att gå in på. Jag var ute efter att precisera biskopens höghetsrätt, eller snarare på vilka sätt biskopen kunde sakna höghetsrätt. Det viktiga var att cisterciensernas exemption var något helt annat än att kyrkor låg under världsliga personers patronats- eller egendomsrätt.

Christian Lovén

Orrebacksgatan 4

SE-415 06 Göteborg

christianloven@hotmail.com

Lovén och absidernas innebörd

En gammal sanning säger att det första, och ofta enda, folk läser i en ny avhandling är förordet. Att det inte alltid stämmer påvisas genom Christian Lovéns debattinlägg om absider (2009a). Lovén kritiserar Jes Wienbergs artikel (1997) om de romanska absiderna och deras möjliga innebörd. I korthet underkänner Lovén Wienbergs slutsats att absiderna på något sätt skulle vara kopplade till biskopens överhöghet. Detta eftersom Lovén anser att de fakta Wienberg presenterar är alltför svaga och/eller felaktiga. Och med det anser sig Lovén även ha belagt att jag når fel i resultat i min avhandling: »Ett försök att återföra hypotesen [dvs Wienbergs slutsats] till ett konkret källmaterial i Sverige har gjorts av Johan Runer (2006) ... även i Runers tappning är hypotesen ohållbar».

I förordet till min avhandling (Runer 2006, s. 3) står: »När jag genom studier av de geometriska jordebokskartorna kontra kyrkornas utseende tyckte mig förstå vad de romanska planformerna innebar var jag först rädd för att ämnet skulle vara för djärvt, att döma av den respons jag fick. Med upptäckten av Jes Wienbergs artikel i ämnet bestämde jag mig trots allt för att göra de romanska kyrkorna till mitt hu-

vudmaterial.» Det var alltså studiet av de geometriska jordebokskartorna, och inte Wienbergs artikel, som var utgångspunkten för min slutsats om absidernas betydelse.

Ursprungligen påbörjade jag en avhandling med vikingatida/tidigmedeltida skatt- och myntfynd som utgångspunkt. De romanska kyrkorna studerade jag som ett referensmaterial. I samband med det undersökte jag även de geometriska jordebokskartor som upprättats över kyrkbyarna och prästgårdarna. Ganska snart framträdde ett tydligt mönster: vissa prästgårdar hade sin odlingsmark huvudsakligen samlad i ett sammanhållet ägoblock, medan andra hade sin odlingsmark i fullständig ägoblandning. Jag prövade olika förklaringar till förhållandet: senare skiften, reformationen, skilda naturgeografiska förhållanden o.s.v.

Slutligen insåg jag att till prästgårdar med odlingsmarken huvudsakligen samlad i ett sammanhållet ägoblock knöt sig romanska absidförsedda kyrkor, medan till prästgårdar som hade sin mark i fullständig ägoblandning knöt sig romanska kyrkor med rakt avslutat kor. Och därifrån nådde jag slutsatsen att absid eller inte absid var en fråga om olika ägoförhållanden. Gen-

om ett grundligt studium av olika kända förhållanden angående prästgårdsmarken och den tidiga medeltidens Sverige (t.ex. odalrättens betydelse, huvudtionde, biskopens förvaltningsroll, prästgårdsmarkens låsning o.s.v.) nådde jag slutsatsen att absidkyrkor var knutna till prästgårdar som var i fullständig kyrklig ägo, medan kyrkor med rakslutna kor var knutna till prästgårdar som inte var i fullständig kyrklig ägo.

I det här läget tvekade jag om avhandlingsarbetets fortsättning. Skulle jag göra detta till avhandlingens utgångspunkt? Och överge skattfynden och mynten? Genom de reaktioner jag fick förstod jag att min slutsats i vissa kretsar skulle uppfattas som mycket kontroversiell. Och jag insåg att jag skulle få hård kritik.

Wienbergs slutsats angående biskopens överhöghet var inte min utgångspunkt. Däremot stämde den överens med den slutsats jag själv nått. Artikeln gav mig mod att ta språnget.

Några frågor till Lovén

I sitt debattinlägg redovisar Christian Lovén sin slutsats att förekomsten eller frånvaron av absid på en romansk kyrka handlar om byggherrens rikedom (Loven 2009a). Förenklat innebär det alltså: mycket pengar = absid, lite pengar = ingen absid. Detta väcker ett stort antal frågor. Några berördes redan 2008 i ett replikskifte med Göran Tagesson (Runer 2008), men de är fortsatt obesvarade.

Först emellertid ett par frågor angående Lovéns utgångspunkt att prästgårdarna skulle ha etablerats sent. Lovén väljer att endast fokusera på resultatet i ett arbete (Gräslund Berg 2004), fastän det utgör ett undantag i förhållande till annan forskning som nått slutsatsen att prästgårdar regelbundet skapades tidigt (t.ex. Normann-Lundberg 1915; Helmfrid 1962; Vikstrand 1993). Varför? Och så återstår även frågan: om man enbart använder skriftliga dokument angående jordtransaktioner som källa, hur kan man då dra slutsatser om tiden innan skriftliga dokument angående jordtransaktioner användes?

Angående Lovéns slutsats om absiderna: varför har den svenske kungen konsekvent avstått från att förse romanska kyrkor på kronogods (de Uppsala öd-enheter som nämns i landskapslagarna) med absid? I samtliga fall där det ur-

sprungliga korets utformning på romanska kyrkor belägna på Uppsala öd är känt är det rakslutet (Runer 2006, s. 167 ff). Brist på pengar till kyrkobyggen kan väl kungen inte ha haft? Lovén beskriver själv den planerade mycket stora kyrkan i Hov, Östergötland, som var belägen på ett kronogods som av allt att döma tillhörde Uppsala öd (Lovén 1990). Denna kyrka var, liksom även den kyrka på platsen som fullbordades, enligt Lovéns egen slutsats raksluten.

Jag undrar också över det faktum att kyrkor på Island genomgående uppfördes på och/eller försågs med privat odalmark (Hastrup 1985, s. 189 ff; jfr Lovén 2009a m. anf. litt.) men att isländska kyrkor trots det saknat absider. Kan det skyllas på en allmän isländsk fattigdom? I anslutning till detta undrar jag också om det verkligen inte finns någon koppling mellan förhållandet att norska kyrkor i vissa fall kom att sakna prästgård medeltiden igenom (se Lovén 2009a m. anf. litt.), att absidkyrkor är förhållandevis ovanliga i Norge (se katalogen i Wienberg 1997) och att utbredda och långlivade privatkyrkosystem är väl belagda just i Norge (t.ex. Smedberg 1973)? Handlar bristen på absider här bara om de norska kyrkoägarnas bristande rikedom? Och hur kommer det sig att romanska domkyrkor i Norge i vissa fall uppfördes utan absid? Är det ett belägg för att även den norska kyrkan hade brist på pengar?

Absider förekommer inte bara på stenkyrkor, utan även på träkyrkor. Ska de verkligen även här betraktas som ett lyxigt, dyrt extratillval? Om inte: varför byggdes absider bara till ett fåtal av de många nordiska träkyrkorna?

Och om absiderna »bara» är ett fördyrande tillval utan egentlig annan betydelse: varför är deras utseende och placering så standardiserad? Varför finns inte fyrkantiga absider? Trekantiga? Absider placerade i väster? Absider utan valv? Och varför upphör byggandet av absider?

Det är känt att biskopens stol i fornkyrkan var placerad inne i absiden och även senare kan stolen beläggas ha varit placerad öster om domkyrkornas högaltaren (Hellström 1971, s. 220 f). Om den längst i öster placerade absiden bara är ett »onödigt» tillval utan någon djupare betydelse så undrar jag varför biskopsstolen var placerad där? Och varför var stolen, *cáthedra*, så vik-

tig att den kom att ge namnet för en domkyrka: katedral?

Inom forskningen finns annars en förhärskande uppfattning om att det symboliska innehållet var av avgörande betydelse när det gäller utformningen av den kyrkliga konsten och arkitekturen (se arbeten av Richard Krautheimer, Georges Duby, Patrik Reuterswärd, Alf Härdelin etc). Lovéns slutsats om att rikedom var styrande för den kyrkliga arkitekturens utformning innebär att detta förkastas. Jag kan inte se att de argument Lovén hittills presenterat är tillräckliga för att åstadkomma en sådan forskningsrevolution.

Lovéns slutsats om rikedomens betydelse är så allmän att den i praktiken aldrig helt kan vare sig beläggas eller vederläggas om den inte preciseras. Det kommer ju alltid gå att hävda att det krävts en viss rikedom för att uppföra en absid. När slutsatsen hårdras blir dess konsekvenser orimliga (se ovan). Och om den inte hårdras leder dess lösa karaktär till att den i praktiken blir intetsägande. I sitt debattinlägg konstaterar Lovén själv att hans hypotes »inte är särskilt spännande».

Egna tankar om absiden

Av Lovéns (2009a) och Winbergs (2009) debattinlägg, liksom av Lovéns (2009b) svar till Wienberg, framgår att en viktig måltavla för Lovén är min tolkning av absiden. Hur tolkar jag då absidens betydelse? Jag antar liksom många andra forskare, däribland Jes Wienberg, att den romanska absiden var en symbol för himmelriket (Wienberg 1997; för utförligare resonemang se Runer 2006), men att denna himmelssymbolik i sig var knuten till ett konkret ekonomiskt-rättsligt förhållande: kyrkans äganderätt till jord.

Betydelsen av den odlade jorden i medeltidens Europa kan knappast överskattas. Även kyrkan hade tidigt stora krav på jord. Från 700-talet lades prästgårdar regelbundet till kyrkor runt om i Europa. Den odlade jorden var emellertid vanligen låst till världsliga släkter genom olika former av *allodium*, odalrätt. Detta innebar att jorden endast kunde innehas av en bestämd släkt. Att avhända sig jord till någon annan var svårt. Det krävdes att alla som kunde ha arvsrätt till jorden avsåg sig sin arvsrätt, d.v.s. i prak-

tiken ofta en stor del av den släkt som innehade jorden. Ofta krävdes det att arvingar i flera generationer avsåg sig marken innan den kunde övergå i annans ägo/odal.

Med grund i romersk rätt hade kyrkan en mer individuell syn på äganderätt. Kyrkan ansåg att dess jord ägdes av Kristus, och att annan jord också borde ägas av individer och inte av släkter. På så sätt kunde individuella donationer och testamenteringar till kyrkan, och kyrkligt innehav av jorden, lättare möjliggöras.

Genom kyrkans krav på jord så skapades över stora delar av Europa en utdragen motsättning mellan kyrkan och det världsliga samhället. Kyrkan kom i konflikt både med enskilda individer (ofta arvingar som med stöd av den världsliga lagen krävde tillbaka odaljord som tidigare donerats till kyrkan, sådana återkrävanden var relativt vanliga och kallades av kyrkan *calumnia*, orättfärdig anklagelse), släkter (till exempel då slakten inte ville ge sitt tillstånd, eller med kyrkans benämning inte ville ge sitt *laudatio*, bifall, till donationer eller testamenteringar av odalmark som gjorts av enskilda individer i slakten) och samhällen (som var uppbyggda kring idén om odalen).

I avvaktan på Kristi återkomst så förvaltades kyrkans jordegendom av kyrkans högsta jordiska instans, dvs biskopen. Biskopen var på så sätt Kristi ställföreträdare. Biskopen uppfattades också som en symbol för Kristus. Att det förhöll sig så visas t ex av att påven föreskrev att biskopens följe skulle bestå av tolv personer. Den jord som kyrkan ägde ägdes alltså ytterst av Kristus.

Absiden blev ett sätt för kyrkan att propagandistiskt bekämpa den släktbundna odalrätten. Vanliga församlingskyrkor med rak korvägg i öster hade antingen ingen prästgård, eller hade prästgårdar försedda med »lånad» odaljord, alltså jord låst under en släkts odal/*allodium* som kyrkan innehade utan full äganderätt. Detta förklarar bristen på absider hos kyrkorna belägna på Uppsala öd, på Island och i Norge. Här ägde inte kyrkan jorden, utan den låg under odalrätt knuten till kungaätten eller andra världsliga släkter. Att romanska träkyrkor ofta saknar absid kan på samma sätt förklaras med att jorden här låg under världslig odalrätt eller att prästgård saknades.

Fig. 1. Kristus med korsgloria, avbildad som sittande biskop med kräkla på en romansk guldmedaljong påträffad i Trondheim. Motivet visar på kopplingen mellan biskopen och Kristus. Kristus/biskopen sitter här både på himlavalvet i form av en båge och i en romansk så kallad biskopsstol med svarvade ornament. Dessa stolar var sannolikt till för att användas av biskopen vid hans visitationer i stiftets kyrkor. I Sverige finns ett flertal stolar av denna typ bevarade (se Karlsson 1976, s. 38). Efter Andersen 1992, s. 165. Publicerad med tillstånd av Riksantikvaren och NIKU. —Christ depicted as a bishop on a Romanesque gold medallion found in Trondheim.

Endast då kyrkan, dvs Kristus, helt ägde sin jord så försågs kyrkan med en absid, dvs symbolen för himmelriket. I absiden satt biskopen symboliskt på kyrkans egendom. Absiden på den ordinarie församlingskyrkan var därför särskilt knuten till biskopen i hans roll som prästgårdens förvaltare. I absiden hade biskopen vid sina visitationer sitt säte som Kristi ställföreträdare och symbol (fig. 1).

Kyrkan besegrade till sist odalrätten. Det blev så småningom möjligt för enskilda att permanent testamentera och donera jord till kyrkan utan släktens tillstånd. Därmed minskade incitamentet att bygga absider. Den yttersta förvaltningen av kyrkans jord gick nu också över från biskopen till domkapitlen. Från 1200-talet upphörde därför bruket att bygga absider.

Referenser

Andersen, H.A., 1992. Medaljong med sjeldent motiv. Christophersen, A. (red.). *I kongers kaupang og bishpers by – arkeologi forteller byhistorie*. Trondheim.

Dahlberg, M., 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 28. Skara.

Gräslund Berg, E., 2004. *Till prästens bruk och nytta. Jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidig-modern tid*. Stockholm.

Hastrup, K., 1985. *Culture and history in medieval Iceland. An anthropological analysis of structure and change*. Oxford.

Hellström, J. A., 1971. *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid*. Rätthistoriskt bibliotek 16. Lund.

Helmfrid, S., 1962. *Östergötland »Västanstång»*. Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese. Meddelanden från Geografiska institutionen vid Stockholms universitet 140. Stockholm.

Karlsson, L., 1976. *Romansk träornamentik i Sverige*. Acta universitatis Stockholmiensis 27. Stockholm.

Lovén, C., 1990. Hovs kyrkas medeltida byggnadshistoria. *Fornvännen* 85.

- 2009a. Absidernas gåta löst? *Fornvännen* 104.
- 2009b. Svar till Jes Wienberg. *Fornvännen* 104.

Normann-Lundberg, C.G., 1915. *Bidrag till frågan om äganderätten till prästgårdarne i Sverige under medeltiden*. Uppsala universitet.

Runer, J., 2006. *Från hav till land eller Kristus och odalen. En studie av Sverige under äldre medeltid med utgångspunkt från de romanska kyrkorna*. Stockholm studies in archaeology 38. Stockholm.

- 2008., Några synpunkter på Göran Tagessons recension av »Från hav till land eller Kristus och odalen». *Fornvännen* 103.

Smedberg, G., 1973. *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie*. Bibliotheca theologiae practicae 32. Uppsala universitet.

Vikstrand, P., 1993. Förkristna sakrala ortnamn i Jämtland. *Namn och bygd* 81. Uppsala.

Wienberg, J., 1997. Enten – eller. *Apsidekirker i Norden*. *Hikuin* 24. Højbjerg.

- 2009. Absider med mening. *Fornvännen* 105.

Johan Runer

Hjalmar Söderbergs väg 16C
SE-112 44 Stockholm
johan.runer@ark.su.se